

RAPORT

CZŁONKÓW KOMISJI ARCHITEKTURY MILITARNEJ PKN ICOMOS DOTYCZĄCY DZIEDZICTWA FORTYFIKACYJNEGO KRAKOWA,

**sporządzony na podstawie wizji lokalnej przeprowadzonej
w Krakowie, w dniach 19-21 października 2022 r.**

WSTĘP

W dniach 19 - 21 października 2022 r. członkowie Komisji Architektury Militarnej Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS uczestniczyli w dwudniowej wizycie studialnej w Krakowie, której celem było dokonanie wizji lokalnej obiektów fortecznych objętych działaniami konserwatorskimi, rewitalizacyjnym oraz promocyjnymi, prowadzonymi w ciągu ostatnich czterech lat przez Gminę Kraków oraz inne podmioty, w sposób coraz silniej skoordynowany.

Zakres czasowy analizy działań dotyczących zespołu Twierdzy Kraków wynika z kontynuacyjnego charakteru prac Komisji, rozpoczętych posiedzeniem wyjazdowym w dniach 15-17 marca 2018 r., gdy zapoznano się zarówno z dziedzictwem, stanem badań i prac dotyczących Twierdzy Kraków, jak i ze stanem zaawansowania działań na wybranych obiektach oraz z planami ich rewaloryzacji. Prace realizowane przez Gminę Kraków ze wsparciem środków europejskich oraz Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa znajdowały się wówczas w początkowej fazie.

Wizyta studialna odbyta w październiku 2022 r. miała przede wszystkim charakter porównawczy i weryfikacyjny w stosunku do spostrzeżeń, ustaleń i zaleceń powstałych w roku 2018.

Z ramienia Komisji w spotkaniu uczestniczyli: mgr inż. arch. kraj. Lidia Klupsz, dr inż. arch. Łukasz Pardela, dr inż. arch. Jan Janczykowski, dr hab. inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus, dr inż. arch. Krzysztof Wielgus oraz mgr Halina Rojkowska-Tasak będąca równocześnie pracownikiem Zarządu Budynków Komunalnych w Krakowie i pełniąca rolę referenta w działaniach prowadzonych przez ZBK.

Niniejsze opracowanie jest kontynuacją Raportu Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS sporządzonego po posiedzeniu wyjazdowym Komisji w dniach 15-17 marca 2018 r., w Krakowie. Jest przede wszystkim syntezą weryfikacyjną ówczesnych wniosków odnoszących

się do prawidłowości prac konserwatorskich i rewaloryzacyjnych prowadzonych przy krakowskich zabytkach militarnych oraz oceną wykorzystania przez władze Krakowa postulatów zawartych w pierwszym raporcie z 2018 r.

Decyzja o konieczności odbycia w Krakowie spotkania z udziałem przedstawicieli Komisji jest wynikiem następujących istotnych czynników:

- **wejścia w fazę finalną istotnych inwestycji: konserwacji, rewaloryzacji i adaptacji zabytków nowożytnej architektury obronnej, realizowanych przez Gminę Miejską Kraków ze wsparciem środków europejskich oraz Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa i intencji poddania ich pod ocenę ekspercką przez Inwestora;**
- **konieczności przeprowadzenia analizy i oceny stopnia implementacji do przedmiotowych działań wskazań, zaleceń i wytycznych KAM ICOMOS z 2018 r.**
- **intencji skonsultowania kierunków korekt i kształtowania strategii, programów oraz projektów ochrony i wykorzystania wartości dziedzictwa fortyfikacji nowożytnej przez Gminę Kraków oraz podmioty koordynujące swe działania z Gminą Kraków, w tym: określania warunków potencjalnych dzierżaw lub umów o użytkowanie obiektów architektury militarnej i wdrażania miejskiego programu kształtowania zieleni na lata 2016-2030 z uwzględnieniem ochrony zieleni pofortecznej i kształtowania relacji przestrzenno-widokowych;**
- **oceny stanu, zakresu i rokowań pionierskiego programu kształtowania sieci porozumień i działań o charakterze multilateralnym mających na celu wspólną ochronę i promocję historycznego dziedzictwa industrialnego, którego emanacją jest również dziedzictwo militarne – w skali kraju i Europy.**

Specyfika działań i rola Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS jako kolegium kształtującego i kierującego tendencje i doktryny konserwatorskie oraz adaptacyjne dotyczące szeroko rozumianego budownictwa militarnego, stawia cele strategiczne nad doraźnym opiniowaniem konkretnych rozwiązań i projektów konserwatorskich. Dlatego też prośbę i kolejne zaproszenie ze strony samorządu Miasta Krakowa, potraktowano jako okazję do rozważenia **problematyki zarządzania wielkoskalowymi, złożonymi zespołami obronnymi w aspekcie ochrony dóbr kultury i natury, planowania przestrzennego, polityki regionalnej, turystyki kulturowej a także współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej. Jest to cenna dla polskiej nauki, teorii i praktyki ochrony zabytków okazja przeanalizowania zaawansowanego już, trwającego od ponad 2 dekad, procesu kształtowania sieciowo-przestrzennej struktury zabytkowej o skali mikroregionalnej, reprezentującej horyzont kulturowy 2 rewolucji przemysłowej.**

Władze Krakowa oraz działające tu organizacje pozarządowe, zajmujące się poszczególnymi dziełami obronnymi Twierdzy Kraków, kontynuują, zainicjowanie przed półwieczem działania mające na celu odzyskiwanie i kształtowanie krajobrazu warownego Krakowa. Ich istotą jest poszukiwanie kierunków i metod zarządzania złożonym zespołem architektury militarnej.

Już we wstępie należy podkreślić bardzo dobrą organizację merytoryczną i logistyczną wizyty Komisji oraz wielką gościnność Gospodarzy – rangę, jaką Władze i Służby Gminy Miejskiej Kraków przypisały wizycie studialnej Członków Komisji, a także za udział w spotkaniu przedstawicieli Zarządu Budynków Komunalnych, Zarządu Zieleni Miejskiej, Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków, Wydziału ds. Turystyki, Muzeum i Centrum Ruchu Harcerskiego, Młodzieżowego Domu Kultury Fort 49 „Krzyszowice” w Krakowie, Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń, Fundacji Pełnej Życia, Fundacji Polish Heritage.

Pragniemy wyrazić serdeczne podziękowanie, które składamy na ręce Prezydenta Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa - prof. Jacka Majchrowskiego dedykowane Wszystkim, którzy zechcieli poświęcić czas i wysiłek w przygotowanie i przebieg wizyty studialnej - Panu v-ce Prezydentowi Krakowa, Bogusławowi Kośmiderowi, Pani Katarzynie Zapał, Dyrektorowi Zarządu Budynków Komunalnych w Krakowie, Panu Marcinowi Paradyżowi, Zastępcy dyrektora ds. technicznych Zarządu Budynków Komunalnych w Krakowie, Panu Miejskiemu Konserwatorowi Zabytków Jerzemu Zbiegieniowi a także wszystkim Osobom zaangażowanym w zorganizowanie wizyty studialnej Członów Komisji Architektury Militarnej ICOMOS.

1. Przebieg wizyty studialnej

W ciągu dwóch dni wizyty studialnej, przeznaczonych na aktywne zwiedzanie, 20 i 21 października 2022, członkowie Komisji mieli okazję zapoznać się z najistotniejszymi, reprezentatywnymi przykładami działań, prowadzonych przez Gminę Miejską Kraków, z udziałem i wsparciem innych podmiotów:

1. Fort 2 "Kościuszko, Aleja Waszyngtona 1;
2. Budowla flankująca w zespole Fortu nr 2 "Kościuszko", ul. Hofmana 23 K;
3. Ostróg-wartownia z murem i bramą Fortu nr 2 "Kościuszko", Aleja Małeckiego 18;
4. Wartownia bramy "Bielany" ul. Księcia Józefa 65.
5. For 31 "Św. Benedykt", ul. Porucznika Antoniego Stawarza 29;
6. Fort 48a "Mistrzejowice", Osiedle Piastów 56e;
7. Fort 49 "Krzyszowice" Osiedle Na Stoku 27b,
8. Fort 52 "Borek", ul. Forteczna 146;
9. Fort 52a "Jugowice" ("Łapianka"), ul. Forteczna 28;
10. Fort nr 52 1/2S "Sidzina", ul. Kozienicka 33;

ponadto zapoznano się z 2 fortami, gdzie realizowane są prace rewaloryzacyjne, nie pozostającymi w zarządzie ZBK

11. Fort nr 52 1/2N "Skotniki", Balanówka 17e,

12. Bastion III "Kleparz", ul. Kamienna 2/4

Członkowie Komisji zapoznali się także z działaniami Urzędu Miasta Krakowa w zakresie promocji turystycznej Twierdzy Kraków, jako produktu turystycznego przedstawionymi podczas prezentacji multimedialnej przygotowanej przez Wydział ds. Turystyki oraz dzięki załączonym materiałom promocyjnym.

2. Problemy wiodące zabytków militarnej architektury nowożytnej oraz krajobrazu warownego w Krakowie

Po zapoznaniu się ze stanem poszczególnych obiektów stwierdzono aktualność identyfikacji podstawowych problemów zabytków Twierdzy Kraków, dokonane podczas wizji w roku 2018. (Raport Komisji Architektury Militarnej PKN ICOMOS z 2018 r., Rozdz. 1. *Identyfikacja przedmiotu prac Komisji*, Rozdz. 2. *Cechy charakterystyczne Twierdzy Kraków z punktu widzenia zarządzania zabytkowym dziedzictwem fortyfikacyjnym*).

Charakter tych problemów nie zmienił się, jednak zmieniają się i doskonalone są metody ich rozwiązywania oraz powiększa się znacząco zakres praktyk technicznych, organizacyjnych i promocyjnych, związanych z zabytkami fortyfikacji nowożytnych Krakowa.

Podstawowe zagadnienia to:

1. Problemy struktury dzieł obronnych w zasięgu ich działek fortecznych oraz w kontekście krajobrazowym;

2. Problemy elementów murowych i monolitycznych; kubaturowych i niekubaturowych w obiektach obronnych;

3. Problemy elementów ziemnych w obiektach, zespołach i krajobrazie warownym;

4. Problemy dotyczące elementów zieleni w obiektach, zespołach i krajobrazie warownym;

5. Problemy dotyczące elementów wyposażenia bojowego i technicznego obronnych;

6. Problemy promocji dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa.

W tej kolejności omówione zostaną spostrzeżenia i wnioski z wyjazdu studialnego w roku 2022, w odniesieniu do poprzednich wniosków z 2018 r. Podsumowanie stanowią wnioski końcowe.

2.1. Problemy struktury dzieł obronnych w zasięgu działek fortecznych

Podstawowym warunkiem zachowania wartości dzieła obronnego jest zachowanie integralności jego struktur murowych, ziemnych, zieleni, wyposażenia - z historyczną działką fortem. Kierunkowe podejście Gminy Miejskiej Kraków na terenie przedstawionych obiektów jest w pełni prawidłowe, jednakże wiąże się ze znacznymi trudnościami, wynikającymi z zaistniałych, wtórnych podziałów i zniszczeń.

Pozytywnym przykładem jest tu kontynuacja działań w obrębie Fortu 52a „Jugowice” i Fortu 52 „Borek”, które odbywają się w granicach historycznych działek fortów i dzięki temu zachowana jest integralność obiektów fortyfikacyjnych.

Jest ona dobrze widoczna w zrewitalizowanym przez Zarząd Budynków Komunalnych **Forcie 52 „Borek”**, w którym już od 30 lipca 2022 r. zostały uruchomione funkcje kulturalne i społeczne realizowane przez Fort Borek, filię Centrum Kultury Podgórze oraz Ośrodek Kultury Biblioteka Polskiej Piosenki. Ważne funkcje społeczne i kulturalne pełni również park przy Fortcie „Borek” z instalacją przypominającą o bezprecedensowym wydarzeniu historycznym z czasów II wojny światowej, jakim było awaryjne lądowanie amerykańskiego samolotu bombowego Boeing B-17 „Flying Fortress” („Kandy”). Zrewitalizowana przez Zarząd Zieleni Miejskiej przestrzeń parkowa, powstała na bazie zieleni maskującej ten kluczowy obiekt przed oczami potencjalnego wroga, z nowymi nasadzeniami krzewów i bylin, z alejkami o dwóch różnych rodzajach nawierzchni: mineralnej (żwirowej) i betonowej z kruszywem eksponowanym oraz ze ścieżką z kraty pomostowej, wyposażona w oświetlenie parkowe oraz ławki i kosze na śmieci, służy wypoczynkowi i rekreacji nie tylko mieszkańcom najbliższych osiedli, ale również osobom z dalszych dzielnic Krakowa, zachęconym szerokim wachlarzem propozycji wydarzeń kulturalnych realizowanych w Fortcie 52 „Borek”.

W przypadku Fortu 52 "Borek" na szczególne uznanie zasługuje fakt koordynacji działań służb miejskich - Zarządu Budynków Komunalnych w obrębie masywu i kubatur fortu w zasięgu fosi oraz Zarządu Zieleni Miejskiej w obrębie działki fortecznej poza krawędzią przeciwstoku fosi. Współpraca taka sprzyja podejmowaniu wspólnych działań w zakresie ujednoliconej pielęgnacji zieleni z poszanowaniem ekspozycji w kierunku zabytkowego fortu (równi ogniowej), co pozwala zachować wartości artystyczne krajobrazu kulturowo-warownego, w tym cenne edukacyjne relacje przestrzenno-widokowe. Istotną rolę w koordynacji działań w obrębie działki - na zewnątrz i wewnątrz linii fosi spełniało Biuro Miejskiego Konserwatora zabytków, poprzez wydawanie wytycznych i zaleceń.

Bardzo pozytywnie należy ocenić działania scalające zespół Fortu 2 „Kościuszko”, które chociaż najtrudniejsze w wymiarze technicznym, są jednak realizowane dzięki zachowaniu integralności działki fortecznej i wspólnym staraniom Gminy Kraków, Komitetu Kopca Kościuszki, Radia RMF, przy wsparciu NFRZK/SKOZK. Należy też podkreślić, że zachowanie spójności działki ułatwił wpis zespołu Kopca, fortu, Alei Waszyngtona oraz szańca FS-3 na listę Pomników Historii RP w roku 2017. I tutaj, zwłaszcza na poziomie decyzji kierunkowych, dotyczących adaptacji, odkrywanych dopiero relikwów na wpół zniszczonego frontu bastionowego Fortu 2, istotną rolę odgrywa Miejski Konserwator Zabytków - drogą aktywnego opiniowania, przygotowywania wytycznych, zaleceń i korekt rozwiązań projektowych.

Podziały wtórne działek, ich ograniczanie, parcelacja, w szczególności zaś ingerencje w strukturę masywu dzieła obronnego w obrębie fosy oznaczają trudną do odwrócenia degradację wartości zabytkowych, atrakcyjności poznawczej oraz funkcjonalno-adaptacyjnej obiektu

Przykładem długotrwałości, kosztowności i trudności technicznych odwracania konsekwencji niekorzystnych decyzji jest Fort 49 "Krzestawice" - Miejsca Pamięci Narodowej.

Podział działki oraz masywu fortu w latach 70. XX w. był wstępem do zasypania fos, w istocie profanacji miejsc egzekucji i pierwotnego pochowania 440 polskich ofiar niemieckich Einsatzgruppen z początków okupacji (głównie inteligencji z obszarów Małopolski). Wieloletnia, trwająca od roku 1994 rewaloryzacja obiektu dla potrzeb Młodzieżowego Domu Kultury "Na Stoku" (funkcjonuje od 5 stycznia 2000 r.), jest złożonym procesem, którego najtrudniejszym elementem jest reintegracja terenu i obiektu.

Odtwarzanie integralności masywu fortecznego wraz z odbudową profili wałów i fos, zawansowane obecnie w około 45% nie może być doprowadzone do postaci historycznej, m.in. z powodu wrośnięcia w zasypaną fosę i relikty wysadzonej w latach 70 (!) kaponierze - miejsca kaźni Polaków - zieleni samosiewnej, na tyle starej i cennej pod względem biologicznym iż niemożliwej obecnie do usunięcia. Także pełne odtworzenie formy wału artylerii do postaci zbliżonej do stanu sprzed dewastacji w latach 70. XX w. będzie trudną, wieloetapową i kosztowną inwestycją.

Przykładem zintegrowanych, jednak trudnych działań, łączących wysiłki Miasta Krakowa z działaniami organizacji pozarządowej jest Bastion III "Kleparz". Wydzielenie geodezyjne jeszcze z lat 60. XX wieku rozcięło najcenniejsze dzieło rdzenia Twierdzy Kraków po linii murów skarpowych oraz ścian zewnętrznych kaponier. Fosa, przeciwstoki i stoki dzieła obronnego pozostały w innych rękach. Postępująca, choć obecnie zatrzymywana katastrofalna destrukcja murów skarpowych powoduje kuriozalną sytuację, gdy odpadające z murów (pozostających w rękach Fundacji Polish Heritage) cegły i elementy gzymsów oddziałują na tereny Miasta Krakowa, pozostające w Zarządzie Zieleni Miejskiej. Prowadzona od 2019 r. inwestycja z dofinansowaniem RPO i SKOZK dotycząca masywu bastionu wymaga koordynacji działań Fundacji i Miasta, co jest realizowane. Odślanianie wtórnych zasypów przy kaponierze zachodniej bastionu (znajdujących się na terenie miejskim) jest jednak bardzo trudne organizacyjnie, co bezpośrednio wstrzymuje proces otwarcia i osuszania budowli.

Równoległa realizacja urządzenia działek dwóch sąsiednich fortów skotnickich - południowego 52 1/2 S i północnego 52 1/2N, znajdujących się w różnych rękach, mimo braku oficjalnego projektu koordynacyjnego - przynosi bardzo dobre efekty. Fort północny, będący własnością Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie oraz południowy - w zarządzie ZBK, w użytkowaniu przez Fundację Pełną Życia, są rewaloryzowane w sposób prawidłowy, również jako wspólna niegdyś działka forteczna dzięki skoordynowanemu działaniu Miejskiego Konserwatora Zabytków i nadzorowi eksperckiemu. Punktem wyjścia była jednak jedność terytorialna działek, z niewielkim wyjątkiem wydzielenia w latach 80. działki pod wartownię/

stróżówkę dla OC przy forcie północnym. Nie wystąpiła więc skrajnie niekorzystna parcelacja działek, jak w opisanych przypadkach Fortu 49 "Krzyszawice" i Bastionu III "Kleparz".

Problemy integralności działek fortecznych podsumowano następującymi wnioskami, sformułowanymi w 2018 r. i rozwiniętymi **po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r.**

- **Podstawowym warunkiem powodzenia rewaloryzacji dawnych dzieł obronnych jest zachowanie integralności pierwotnych działek fortecznych, niedopuszczanie do ich podziałów i do znaczących dywersyfikacji funkcjonalnych w ich obrębie.**
- **W przypadku dawnej Twierdzy Kraków istnieje wiele niekorzystnych i niebezpiecznych konsekwencji skrajnie utylitarne, antykonserwatorskiego i irracjonalnego, z punktu widzenia planowania przestrzennego, dzielenia działek fortecznych, dotyczy to zarówno lat 60. i 70. XX w, jak i przełomu lat 90. i 2000.**
- **Poznane w ramach wizji lokalnej członków Komisji obecnie kontynuowane działania Gminy Kraków wskazują jednoznacznie na odwracanie tych tendencji, zarówno w postaci odzyskiwania i scalania własności miejskiej jak i odbudowy zniszczonych, w wyniku niekorzystnych decyzji z ostatniego półwiecza, powiązań między dziełami obronnymi i ich elementami.**
- **Z uznaniem podkreślić należy wprowadzanie terenów fortecznych w ich historycznych granicach w zakres miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Podkreślić również należy korzystne, racjonalne uwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego wielostrukturalności i specyfiki obiektów fortecznych - przykładem jest MPZP dla Fortu 7 "Za rzeką" ("Przy Łobzowie") przy ul. Lucjana Rydla.**

2.2. Problemy elementów murowych i monolitycznych; kubaturowych i niekubaturowych w obiektach obronnych

Elementy murowe i monolityczne, kubaturowe i niekubaturowe, są najbardziej rozpoznawalnymi, ale nie jedynymi elementami struktury dzieł obronnych. Od nich zależy powszechnie rozumiana podatność i przydatność adaptacyjna dawnych obiektów fortyfikacyjnych. Na elementach kubaturowych koncentruje się uwaga potencjalnych użytkowników i inwestorów. Przystawalność bądź niezgodność istniejących zespołów kubaturowych do przewidywanych funkcji decyduje o podejmowaniu i kierunkach procesów adaptacyjnych, zaś ich oryginalne technologie, wynikające z pierwotnego przeznaczenia oraz ich dzisiejszy stan decydują o złożoności procesu konserwatorskiego.

W świetle przykładów zaprezentowanych *in situ* i w formie udostępnionych materiałów stwierdzić należy najpierw wielkie zróżnicowanie problematyki oraz różny stan zaawansowania procesów adaptacyjnych. Przy takim założeniu należy jednak podkreślić, że w porównaniu z innymi twierdzami pierścieniowymi (fortowymi) w Polsce - Kraków wykazuje

największą różnorodność i aktywność poszukiwania nowych funkcji dla obiektów fortyfikacyjnych, co przekłada się wprost na problem rewaloryzacji ich części kubaturowych. Podobne rozłożone w czasie działania odnajdujemy dopiero w Holandii w ramach zagospodarowania i rewitalizacji fortyfikacji Nowej Holenderskiej Linii Wodnej i Twierdzy Amsterdam, wpisanej na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

Obiecującym przykładem adaptacji kubatur fortu artyleryjskiego, jest przypadek nietypowego, dwuwałowego Fortu 52 "Borek". Po pełnym zakończeniu rewaloryzacji (w tym - zabezpieczeniu i udostępnieniu fos) - stanie się on wiodącym pod względem integralności, efektywności i funkcji projektem Gminy Kraków, prowadzonym samodzielnie (w przypadku Fortu 2 "Kościuszko" jest to działanie wspólne kilku podmiotów). Już teraz jest to najbardziej zaawansowany w kraju projekt rewaloryzacji i adaptacji dużego fortu artyleryjskiego, co najmniej na równi z toruńskim Fortem IV "Yorck-Żółkiewski" i poznańskim Fortem VII - Miejscem Pamięci Narodowej.

W przypadku Fortu 52 "Borek" podkreślić należy addycyjny, nie zaś implantacyjny kierunek przy wprowadzeniu nowej, niezbędnej z punktu widzenia potrzeb centrum kultury, sali widowiskowej, ukrytej za zrekonstruowanym murem szyjowym. Dzięki temu można było ograniczyć zmiany przestrzenne i ubytki struktury oryginalnej wewnątrz koszar szyjowych. Należy z uznaniem podkreślić logiczny podział kubatur fortu na w stosunku ok. 2:1 pomiędzy część o wysokim standardzie i większych zmianach - dostosowaną do wyższych standardów cieplnych, wilgotnościowych i funkcjonalnych (są to przede wszystkim dawne części bytowe załogi) oraz część ekspozycyjno-rezerwatową, obejmującą przede wszystkim kubatury bojowe fortu - potraktowane jako wielki eksponat sam w sobie i przewidziane do uzupełnień ekspozycyjnych.

Obiekty chronologicznie najmłodsze - forty pancerne, forty obrony bliskiej oraz rozproszone okazują się najtrudniejsze do adaptacji, w szczególności w zakresie swoich części murowych. Najbardziej ambitnym projektem jest tutaj zaawansowana rewaloryzacja Fortu 52a "Jugowice" ("Łapianka"), prowadzona siłami Gminy Kraków. Ten niewielki obiekt, najbardziej zniszczony ze wszystkich, niewyburzonych fortów Twierdzy Kraków, przewidziany na Muzeum Harcerstwa i Centrum Ruchu Harcerskiego, jest działaniem eksperymentalnym. W zakresie prac zabezpieczających, konserwatorskich, odtworzeniowych proces przebiega w sposób bardzo dobry i prawidłowy. Niewielkie korekty form stropodachu i wtórnych nakryw imitujących kołpaki ochronne nad (nieistniejącymi) wieżami pancernymi dla dział PM-94 oraz wieżą obserwacyjną nie obniżają wartości dotychczasowych prac konserwatorskich, przywołujących obiekt ze stanu ruiny z powrotem do stanu użyteczności.

Wprowadzenie wielkiej kubatury muzealno-widowiskowo-hostelowej odbyło się drogą odkopania ściany narażonej korpusu kazamatowo-bojowego i wybrania części masywu ziemnego fortu pod stokiem spłaszczonym. Pod względem geometrii obiektu fortecznego jest to działanie niskoingerencyjne, wprowadzone na zasadach architektury organicznej. Wielki świetlik pomiędzy starą a nową substancją, rozwiązany jako elastyczny, podwieszony na konstrukcji cięgowej dach szklany, jest popisem inżynieryjnym, pozwalającym na doświetlenie

niezwykle ekspresyjnej przestrzeni wspólnej, eksponującej odkrytą i znakomicie zakonserwowaną ścianę narażoną korpusu koszarowo-bojowego. Czyni to jedyny w swoim rodzaju rezerwat czy też nawet preparat XIX-wiecznej architektury obronnej. Rozwiązanie to, jak i monumentalny, choć niewidoczny do ostatniej chwili szklany portyk, wprowadzający do opisanego hallu czynią jednak z fortu przykład konceptualnego, nowego dzieła architektonicznego, rekompozycji i przetworzenia formy historycznej - nie zaś zachowawczo zakonserwowanego zabytkowego obiektu militarnego. Jest to eksperyment architektoniczny na miarę adaptacji zamku w Bellinzonie (autorstwa Aurelio Galfettiego), wykraczający po za ramy pojęcia konserwacji zachowawczej czy nawet adaptacji integracyjnej.

Fakt wcześniejszego znacznego przekształcenia historycznej formy obiektu, także poprzez splantowanie części stoku spłaszczonego i umieszczenie tam – na szczęście już wyburzonych - baraków produkcyjnych i administracyjnych, **upoważnia do akceptacji takiego rozwiązania, przy zastrzeżeniu jego wyjątkowości i indywidualności - nie zaś jako wzorca postępowania z wszystkimi innymi, lepiej zachowanymi fortami pancernymi Krakowa.** Podkreślić jednak należy iż eksperyment krakowski jest najbardziej zachowawczy, organiczny i harmonijny w porównaniu z podobnymi, wyjątkowymi, współczesnymi realizacjami na świecie - holenderskim fortem Kijkduijn, pełniącym dziś funkcję oceanarium czy też mocno ingerencyjną adaptacją na muzeum sztuki nowoczesnej Fortu Csilág w węgierskiej Twierdzy Komaróm. Przykład Fortu 52a jest ze wszech miar rozwiązaniem awangardowym, o światowym standardzie, inspirującym do dyskusji, które rozpoczną się po wdrożeniu obiektu do służby centrum europejskiego skautingu, co nastąpi wiosną 2023 r.

Nowym zjawiskiem w Twierdzy Kraków jest założone niskoingerencyjne podejście do kubatur obiektów fortecznych, których rewaloryzację podjęto w okresie referencyjnym pomiędzy dwoma podróżami studialnymi Komisji.

Ważnym przykładem takich działań może być równoległa rewaloryzacja późnych, niewielkich obiektów bojowo-wartowniczych nowego rdzenia Twierdzy Kraków - ostrogów-wartowni bramnych i równocześnie budowli flankujących linii rdzenia w grupie Fortu 2 "Kościuszko" (pełniącego w XX wieku rolę głównego dzieła wewnętrznego pierścienia umocnień). Niewielkie, w istocie jednoprzestrzenne budowle o przewadze funkcji bojowych, traktowane dotąd jako mało- lub w ogóle nieprzydatne dla adaptacji; nie rokujące dużych przychodów - zostały objęte ambitnym programem pieczołowitej konserwacji, obejmującej m.in. przywracanie specyficznych elementów wyposażenia technicznego - specjalnych strzelnic i urządzeń dozorowych dawnych bram i krat fortecznych. Znakomicie odtworzono mury oporowe i struktury ziemne na stropodachach. Najbardziej warte podkreślenia jest jednak poszukiwanie i znajdowanie użytkowników dla owych małych lecz atrakcyjnie zlokalizowanych obiektów o równocześnie zapewnienie warunków pozwalających na wprowadzenie do nich nieingerencyjnych funkcji współczesnych.

Zauważalna jest kolejna - po etapie wysokokosztowych i wydokostandardowych adaptacji fortów 52 i 52a (po stronie Miasta Krakowa) oraz Bastionu III (jego kaponier) i Fortu 52 1/2 S "Sidzina" (po stronie organizacji pozarządowych) nowa tendencja wysoko

zaawansowanych lecz zachowawczych działań konserwatorsko-adaptacyjnych. Rozpoczyna je znów Miasto Kraków - w postaci wspomnianych trzech, ukończonych już ostrogów bramnych nowego rdzenia a także traktowanego zachowawczo, mocno zniszczonego Fortu 48a "Mistrzejowice". Eksperyment potraktowania otwartego monolitu budowli schronowo-bojowej tego fortu jako rodzaju pawilonu parkowego, wielkiej rzeźby jest bardzo interesujący i inspirujący. Prace ruszyły tu nie od wyposażenia bytowego, lecz od stropodachu, wraz z poprzedzającymi badaniami archeologicznymi i odkrywkami zasypanych studni wież pancernych. Obecnie przygotowywane są - jako betonowe rzeźby - pełnoskalowe, choć nieruchome, kopie wież pancernych P.M-94 i wieży obserwacyjnej. Prace realizowane są w oparciu o środki Miasta Krakowa i Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa. Stosowana dotąd nazwa stanu docelowego - "trwała ruina" jest myląca, działanie jest w istocie utrwaleniem obiektu w **bezpiecznej metafazie** pozwalającej trwać i przetrwać w postaci atrakcyjnej, prawidłowej merytorycznie, choć niekompletnej do przyszłych decyzji i działań. Jest działanie znów o charakterze eksperymentalnym, podważające imperatyw rewaloryzacji jedynie pod warunkiem znalezienia wysokostandardowej, wymagającej wielkich nakładów i mocno ingerencyjnej funkcji. Przewidziana "**metafunkcja**" - nie wymagająca wielkich nakładów - sezonowej harcówki o spartańskim wyposażeniu, połączonej z promocją osoby polskiego projektanta fortu, płk. Emila Gołogórskiego, późniejszego generała Wojska Polskiego, jest bardzo dobrym ideowym kierunkiem niskonakładowej adaptacji. Obiekt ten stoi jakby na drugim biegunie w stosunku do ekstremalnie drogiej i zaawansowanej technicznie adaptacji podobnego typologicznie fortu pancernego 52a "Jugowice".

Najbardziej obiecującą, awangardową inwestycją na miarę dojrzałego podejścia do zabytków fortyfikacji wydaje się planowana dopiero rewaloryzacja i adaptacja unikatowego fortu wieżowego 31 "Św. Benedykt", znajdującego się na podgórskich Krzemionkach, w obrębie terenu wpisanego na listę Pomników Historii RP. Przedstawiony program funkcjonalno-użytkowy, ukazujący minimum ingerencji w stosunku do struktury zabytkowej, lecz umożliwiający wprowadzenie specjalnie dobranej funkcji muzealno-edukacyjnej jest godny akceptacji, choć jest on jeszcze na poziomie znacznej ogólności, przeznaczony do długotrwałej dyskusji i opiniowania konserwatorskiego i społecznego. Podkreślić należy iż obiekty Twierdzy Kraków stały się w Krakowie obiektami wrażliwymi i obserwowanymi społecznie i medialnie. Stawia to przed inwestorami i projektantami wysokie wymagania.

Spomiędzy obiektów Twierdzy Kraków nienależących do Miasta Krakowa na uwagę zasługuje rewaloryzacja i adaptacja części kubatur Bastionu III "Kleparz" - wraz odważną, lecz zachowawczą, eksperymentalną adaptację lewostronnej kaponierzy "kocie uszy", wraz z poterną i podwalniami. Nie tyle wprowadzenie niewidocznego z zewnątrz, harmonijnego świetlika nad dziedzińczykiem wewnętrznym budowli, ile próba jej osuszenia i ogrzania bez zdejmowania nadkładu ziemnego, rozpisana na kilka sezonów budowlanych i całkowite ukrycie infrastruktury wentylacyjnej i grzewczej zasługuje na akceptację.

Problemy struktur murowych i monolitycznych, kubaturowych i niekubaturowych podsumowano następującymi wnioskami, sformułowanymi w 2018 r. i rozwiniętymi po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r.

- Elementy murowe (ceglane, kamienne, betonowe-monolityczne, stalobetonowe) kubaturowe i niekubaturowe, stanowią ważny lecz nie jedyny element struktury dzieł obronnych. Występowanie, wielkość, układ i stan elementów kubaturowych jest podstawowym czynnikiem podejmowania i kierunków adaptacji obiektów fortyfikacyjnych.
- Układ, wielkość, struktura, stan zachowania, przystawalność do współczesnych norm użytkowych i budowlanych elementów kubaturowych, zatem wysokość nakładów i stopień ryzyka inwestycyjnego zależy bezpośrednio od historycznej typologii dzieł fortyfikacyjnych.
- Dobór ewentualnych przyszłych funkcji powinien być oparty na studium chłonności adaptacyjnej obiektów fortyfikacyjnych, uwzględniający ich genetyczne cechy, rozumiane zarówno jako wartość historyczna (naukowa, dydaktyczna) jak i wartość współczesna (użytkowa, w tym podatność i przydatność adaptacyjna).
- W oparciu o przedstawione przykłady stwierdzić należy pozytywny kierunek stopniowego, etapowego wprowadzania funkcji współczesnych do kubatur fortecznych.
- Podkreśla się prawidłowość i niepomijalność właściwej kolejności adaptacji, rozpoczynającej się od odcięcia napływu wody opadowej, udroźnienia wentylacji, pozostawieniu obiektu na 1-2 sezony w celu powolnego wysychania i obserwacji obiektu a także stosowanie okresowych funkcji pośrednich o niższym standardzie, w czasie "sezonowania" obiektu.
- Podkreśla się optymalność aplikacyjnego kierunku adaptacji - wprowadzania nowych funkcji bez większych przekształceń struktur fortecznych. Kierunek implantacyjny - poprzez wprowadzanie nowych kubatur - powinien być działaniem wyjątkowym, dotyczącym obiektów bardzo zniszczonych i przekształconych.

2.3. Problemy elementów ziemnych w obiektach obronnych

Elementy ziemne dzieł obronnych stanowią w istocie najważniejszą ich część, przesądzającą niegdyś o ich wartości obronnej, dziś zaś kształtujące ich zewnętrzną formę - narys i sylwetę. Niesłusznie bywają traktowane drugorzędnie, jako swoisty dodatek do budowli kubaturowych, gdy tymczasem bardzo wiele dzieł obronnych części kubaturowych

nie posiadało w ogóle. Zastosowanie programów i technik konserwatorskich a nawet rozpoznanie stanu elementów ziemnych jeszcze 4 lata temu było mniej zaawansowane niż elementów kubaturowych. Pozornie miały one mniejsze znaczenie w poszukiwaniu nowych funkcji obiektów. W wielu typach obiektów właśnie części ziemne decydują o odzyskiwalności kubatur dla nowych celów, limitując np. koszty izolacji i rokowania jej powodzenia. W świetle przedstawionych przykładów zauważyć można znaczny postęp wraz z wartymi upowszechnienia w kraju doświadczeniami realizacyjnymi w projektach realizowanych przez lub z udziałem Gminy Kraków. Na największe uznanie zasługuje realizacja struktur ziemnych na Forcie 52 "Borek" z pełnym zastosowaniem metod historycznych stabilizacji ostrych stoków, charakterystycznych dla fortów artyleryjskich z lat 80. XX wieku. Zastosowanie i udokumentowanie historycznej technologii, odzyskanej na zasadzie swoistej "inżynierii wstecznej" i sprawdzonej podczas nawalnych opadów 2020 i 2021 roku jest dobrą praktyką o znaczeniu krajowym. Wcześniej przetestowana w małej skali na Forcie 49 1/2a "Mogiła" wystawia świadectwo konsekwencji i racjonalności działań Zarządu Budynków Komunalnych oraz wyłonionych przez tę instytucję miejską inspektorów nadzoru, kierowników budowy, wykonawców i wspierających inwestycję ekspertów.

Na uwagę zasługuje również etapowe odzyskiwanie zrujnowanego w latach 70. XX w. układu elementów ziemnych Fortu 49 "Krzyszawice", stanowiących również miejsca masowych egzekucji z czasów II wojny światowej. **Podkreślić tu należy wielką rolę Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa - nie tylko jako "szafarza" środków NFRZK, lecz przede wszystkim ciała kontrolującego i opiniującego kierunki i skuteczność wydawania społecznych pieniędzy w ramach podpriorytetu, którym są zabytki Twierdzy Kraków.**

Dzięki interwencji SKOZK i jego członków będących równocześnie specjalistami w dziedzinie działań w obrębie wielostrukturalnych zabytków, jakimi są fortyfikacje, odstąpiono od przyjętych przed wieloma laty kierunków stabilizacji stoków w oparciu o rutynowe działania (z wykorzystaniem geokrat, perforowanych płyt betonowych oraz izolowanych roślin krzewiastych w miejsce darni). Całkowita weryfikacja założeń wymagała odwagi i determinacji zarówno ze strony Dyrekcji Młodzieżowego Domu Kultury "Na Stoku", będącego inwestorem jak i SKOZK. Bezcenny okazał się dobry przykład Fortu 52 "Borek" i transmisja dobrych wzorców. Zaobserwowane przez Komisję stabilizowane metodą schodkowania strome stoki odtwarzanych fos są wykonane zgodnie ze sztuką, z najwyższą starannością, zaś w styku z obszarami stabilizowanymi bez sukcesu z użyciem rutynowych rozwiązań (betonu i tworzyw sztucznych) stanowią podręcznikowy, studialny przykład skuteczności i użyteczności eksperckiego nadzoru nad prowadzonymi pracami.

W Forcie 52a "Jugowice" ("Łapianka") z zadowalającym rezultatem odtworzono uformowania wału obrony zapola wraz z pochylniami oraz prawostronnej zatoki barkowej. Jest to znaczna praca rekonstrukcyjna, po usunięciu wtórnych garaży i murów oporowych. Jednakże zastosowanie geokrat i mat wspomagających rozwój traw upoważnia do zapytania o skorzystanie ze sprawdzonych, historycznych metod schodkowania, faszynowania (lub innego wzmacniania pionowego stoków) i darniowania.

We właściwym kierunku idzie realizacja ogromnego zamierzenia - odkrycia, uczytelnienia i parkowego udostępnienia zachodniego frontu Fortu "Kościuszko". Na uwagę zasługuje swoista "rzeźba krajobrazowa - forteczny landart" w postaci zaznaczonego, lecz nie odbudowanego w pełni swych profili, Bastionu I w zachodniej koronie bastionowo-poligonalnej Fortu 2 "Kościuszko". Rzeźba ziemna, nie sugerująca oryginalności a jedynie zarys zniszczonego w latach 50. XX w. bastionu wykonana została tą samą metodą stabilizacyjną co na fortach 52 i 49. Znacznie trudniejsze prace przy bastionach II i III Fortu 2 "Kościuszko" wymagać będą ekstremalnie skutecznych metod uzupełniania, kształtowania i stabilizacji form ziemnych. Podobnie jak w przypadku utrwalenia wałów Bastionu III "Kleparz" - największe wyzwania w dziedzinie struktur ziemnych dopiero czekają Gminę Kraków i innych Inwestorów w Krakowie. **Podkreślić należy, że nigdzie w Polsce nie ma jednak lepszego zasobu badań podstawowych i dobrych praktyk w zakresie konserwacji i formowania fortecznych struktur ziemnych niż właśnie w Krakowie.** Stan zaobserwowanych obecnie obiektów i prowadzonych tam inwestycji za ok. 3 lata będzie najlepszym sprawdzianem postawionej tu tezy.

Problemy elementów ziemnych – uwagi po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r. dotyczące struktur ziemnych.

- Elementy ziemne są najistotniejszymi z punktu widzenia historycznej bojowej funkcji obiektów, ich dzisiejszej formy zewnętrznej, a często i stanu oraz rokowań adaptacyjnych ukrytych pod nimi kubatur. Ukazują granice możliwych adaptacji w zakresie wprowadzenia nowych kubatur w aspekcie profili i deniwelacji (narysu i sylwety) dzieł budownictwa obronnego.
- Złożoność form ziemnych, stopień trudności ich odtworzenia, stabilizacji i utrzymania zależy ściśle od typu obiektu, związanego z chronologią powstania.
- W miarę możliwości należy unikać odkrywania i deformowania wielkich masywów ziemnych, szczególnie ułożonych na sklepieniach. Może to grozić odprężeniem i deformacją konstrukcji sklepień, zaś na pewno spowoduje zaburzenie warstw wodochronnych i wodonośnych w nasypach, o ile nie zostały one wcześniej zaburzone np. przez systemy korzeniowe drzew.
- Złożone uformowania ziemne, w szczególności na fortach artyleryjskich wymagają ustosunkowania się do ich rzeczywistego stanu, stopnia przekształceń, rodzaju i wartości porastającej je zieleni zaś program konserwatorski i projekt wykonawczy powinien uwzględnić rzeczywiste możliwości pielęgnacji i utrzymania tych struktur.
- Obiekty fortyfikacyjne powstałe jako wyłączne struktury ziemne (np. stare szańce typu FS, czy też nowsze - typu IS) powinny być traktowane z wyjątkową pieczołowitością, jako obiekty o małej odpornej strukturze i dużej wartości

historycznej oraz krajobrazowej, przez co ich ekspozycja powinna być ukierunkowana na maksymalne uczytelnienie narysów i wspierać czytelność fortyfikacji, co przekłada się na wartości edukacyjno-poznawcze.

- Podkreślić trzeba także podjęte próby przywracania przekryć ziemnych budowlom kubaturowym, w tym zielonych dachów intensywnych i ekstensywnych a także integrację obiektów z otaczającym krajobrazem z zastosowaniem zieleni.
- Formy ziemne powinny otrzymać zadarnienie dostosowane do rodzaju gleb, użytych przy kształtowaniu struktur, nasłonecznienia, wilgotności, kąta pochylenia stoków i narażenia na wydeptywanie - bez wprowadzania pnączy, które mogą przytłumić trawy i w istocie doprowadzają do wypłukiwania gleby z obszarów zacienionych listowiem. Należy rozwijać technikę stabilizacji za pomocą kłaczy perzowych, docelowo dążąc do pełnego odtworzenia "plekwerku" - stosowania kostek ("cegieł") z darni perzowej. To jednak wymagać będzie założenia specjalnych parków (hodowli darniowych).
- Należy unikać częstego koszenia struktur ziemnych, zaś wykaszanie kosami żyłkowymi do gołej ziemi, wynikające z niestaranności koszenia, spowodowanej trudnymi warunkami pracy na stoku - jest niedopuszczalne. Bardzo dobre wyniki koszenia dwukrotnego w ciągu sezonu (połowa września, połowa maja) i utrzymywanie darni w postaci długiej - zaobserwowane na Forcie 52 "Borek" i na Bastionie III powinny być tutaj dobrymi, godnymi naśladowania przykładami.

2.4. Problemy zieleni fortecznej w obiektach i zespołach obronnych.

Zieleń forteczna stanowi trzeci, konstytutywny element obiektów fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych twierdz XIX-XX wieku. Zieleń - głównie zadrzewienia i krzewy, podzielić można na zieleń oryginalną ("elitarną"), sukcesyjną - kontynuacyjną i sukcesyjną akontynuacyjną, wreszcie samosiewną (spontaniczną) bądź nasadzaną wtórnie, bez związku z pierwotnym założeniem militarnym. Oryginalna zieleń forteczna spełniała funkcje maskujące, przeszkodowe, techniczno-strukturalne, użytkowe i ozdobne. Zieleń o znaczeniu przeszkodowym oraz technicznym (wzmacniająca stoki i stanowiska) była stosowana od starożytności; masowy rozwój zieleni maskującej nastąpił jednak wraz ze zwiększeniem zasięgu środków rażenia a za nim - za rozwojem środków obserwacji i rejestracji obrazów. Jest więc w większości dziełem II Rewolucji Technicznej, tej samej, która zrodziła twierdze fortowe.

Twierdze austro-węgierskie były jednymi z najlepiej wyposażonych w zieleń maskującą. Rola zieleni fortecznej traktowana być może ważnym czynnikiem tworzenia miejskich systemów zieleni i terenów otwartych - w skali urbanistycznej oraz w skali poszczególnych obiektów. Kraków, Toruń, Poznań, Wrocław, Przemyśl oraz Warszawa to dawne twierdze

pierścieniowe, w których rola zieleni opracowana została najlepiej; Kraków najwcześniej uzyskał systemowe opracowania zieleni fortecznej [J. Bogdanowski, J. Budziło, J. Środulska-Wielgus].

Na uznanie zasługuje fakt wprowadzenia części tych doświadczeń przez Gminę Kraków do obowiązującego Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa z roku 2014. Idea systemowej ochrony i wykorzystania zieleni fortecznej jest w pewnym stopniu obecna w dokumentach strategicznych, natomiast w wymiarze poszczególnych wybranych obiektów wchodzi ona w zakres procedowanych obecnie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Prace przy zieleni fortecznej podlegającej ochronie konserwatorskiej prowadzone są w uzgodnieniu z MKZ, który dokonuje rozstrzygnięć w oparciu o wcześniej prowadzoną waloryzację. Pozwala na zachowanie wartościowych egzemplarzy i wyeksponowanie historycznych układów.

W skali poszczególnych obiektów, zwłaszcza rewaloryzowanych jako inwestycje własne Gminy Kraków podkreślić należy wieloetapowe, skoordynowane działania w zakresie zieleni. Jako szczególnie pozytywne przykłady należy tu wymienić działki fortów 52 "Borek" i 52a "Jugowice", 48a "Mistrzejowice" i 47 1/2 "Sudół". Przeprowadzono tam wieloetapowe działania porządkowe, prześwietlające, pielęgnacyjne, choć nie wprowadzano jeszcze prac typowo rekonstrukcyjnych czy rekompozycyjnych układu zieleni. Działka i masyw fortu "Borek" - skrajnie zarośnięta niekontrolowanym, w większości samosiewnym gąszczem, stanowiła dzikie wysypisko śmieci oraz gruzu budowlanego. Do roku 2018 doprowadzona została do swoistego "stanu surowego", w którym w roku 2017 rozpoczęto tyczenie miejskiego parku zaś masyw fortu, dzięki odzyskanej insolacji zaczął ponownie pokrywać się roślinnością trawiastą, co w decydujący sposób wpływa na stabilizację stoków. W przedziale pomiędzy dwoma wizytami studialnymi przedstawiciele Komisji nastąpił bardzo istotny, widoczny postęp w gospodarowaniu zielenią zarówno na masywie fortu jak i na jego równi ogniowej w zakresie granic działki. Ukończono i sprawdzono, w najtrudniejszych warunkach nawałnych opadów 2020 i 2021 roku stabilizację stoków - wałów i poprzecznic masywu ziemnego fortu. Podkreślić należy iż jest to obecnie jedyny w Polsce XIX-wieczny fort doprowadzony do standardu pokojowego w warunkach utrzymania z czasów budowy (a więc nie w realiach przebudów w 1914 r.). Zastosowanie "ostrych" profili wiązało się jednak z usunięciem niemal całej zieleni z masywu fortu i rodzi znaczne wymagania eksploatacyjne. Prawidłowe i efektywne doprowadzenie elementów ziemnych Fortu 52 "Borek" - zrozumiałe i akceptowalne jako zbudowanie swoistego "rezerwatu" XIX-wiecznej sztuki wałmistrzowskiej nie powinno stać się jednak bezwzględną wytyczną dla wszystkich podobnych dzieł artyleryjskich, które można doprowadzać w sposób bardziej zachowawczy - w formie pośredniej, parkowej z miękkimi profilami, jedynie ze zrekonstruowanymi wybranymi elementami - do stanu bojowego. Zagospodarowanie przedpola, zapola i międzypola jako kaligraficznego parku zasługuje na wielkie uznanie, ze wskazaniem na stosowanie robinii akacjowych bezodmianowych nie zaś odmian kulistych a także na konieczność zintegrowania obydwu inwestycji miejskich poprzez zagospodarowanie rozdzielających je fos wraz z

projektowanymi punktami widokowymi, pozwalającymi w bezpieczny i zorganizowany sposób dojść do krawędzi fosy w miejscach najbardziej efektownej ekspozycji bryły fortu.

W przypadku Fortu 52a "Jugowice" na podkreślenie zasługuje fakt doprowadzenia do standardów parkowych w szczególności strefy wjazdu na fort od strony zapola oraz masek tła (tylnych zadrzewień maskujących).

Skala zamierzenia na zachodnim froncie Fortu 2 "Kościuszko" wskazuje na wielkość zaniedbań i przekształceń zespołu. Tutaj zastana, w absolutnej większości ahistoryczna zieleń, musi być traktowana jako autonomiczna wartość ekologiczna, a tym samym jako tworzywo stosunkowo zachowawczego tworzenia nowego, w istocie post-militarnego, pofortecznego krajobrazu parkowo-leśnego.

Decydujące znaczenie dla Gminy Kraków jako inwestora, ma wsparcie autorytetów z dziedziny dendrologii i architektury krajobrazu. Nie do przecenienia jest też współpraca Zarządu Budynków Komunalnych i Zarządu Zieleni Miejskiej.

Problemy zieleni fortecznej podsumowano następującymi wnioskami, sformułowanymi w 2018 r. i rozwiniętymi po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r.

- **Zieleń jest istotnym elementem struktury twierdzy, zespołów fortecznych i poszczególnych dzieł fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych. Stanowi pożądany społecznie i cenny element krajobrazu warownego.**
- **Zespoły zieleni fortecznej dotrwały do czasów współczesnych w formie mniej lub bardziej przekształconej, zachowując cechy czytelności układów pierwotnych, lecz prezentując także wiele cech wtórnych, nawarstwionych i zniekształcających pierwotne zamierzenia taktyczne, kompozycyjne i funkcjonalne.**
- **Zieleń, rozumiana zarówno jako starodrzew na działkach fortecznych, w międzypolach i drogach fortecznych, jak i tereny zakrzewione, otwarte, rolne i nieużytki w zachowanych obszarach dawnych ograniczeń budowlanych stanowią obiektywną wartość ekologiczną i przestrzenną dla miasta i okolicznych gmin, będąc jednym z czynników tworzenia akceptowanego społecznie systemu zieleni miejskiej.**
- **Należy dążyć do odzyskiwania połączeń zielonych między obiektami twierdzy poprzez utrwalanie masek międzypola, zwłaszcza na wciąż należących do Gminy Miejskiej Kraków działkach masek i działkach przydrożnych.**

- Działania takie, uwzględnione są w Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Miasta Krakowa, powinny być ujmowane i precyzowane w kolejnych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
- Z uwagi na silne zarośnięcie a często zaśmiecenie działek fortecznych szczegółową inwentaryzację zieleni zazwyczaj poprzedzić musi faza wstępnych prac porządkowych udostępniających teren i pozwalających na bezpieczne i precyzyjne prace inwentaryzacyjne. Faza taka opierać się musi na programie prac zatwierdzonym przez właściwego konserwatora zabytków.
- Należy dążyć do zrównoważonego gospodarowania zielenią w obrębie działek fortecznych obejmującego waloryzację konserwatorską zieleni historycznej, polegającego na uczytelnianiu cech nasadzeń pierwotnych, jednak z uwzględnieniem nawarstwień, postępu czasu, sukcesji wtórnej, rzeczywistej zdrowotności drzew a także oddziaływania szaty roślinnej na struktury murowe oraz ziemne obiektów.
- Należy unikać wszelkiego radykalizmu - zarówno w doprowadzaniu obiektów do domniemanego stanu pierwotnego, jak i bezingerencyjnego traktowania zieleni - pozostawiania jej w stanie silnego zagęszczenia, zwłaszcza na strukturach murowych i stokach wałów. Obowiązywać powinno racjonalne gospodarowanie przestrzenią uwzględniające możliwości wprowadzenia ekostref, ale również niezbędnych otwarcie widokowych w kierunku innych dzieł fortyfikacyjnych oraz interesujących dominant krajobrazowych.
- Kształtowanie, utrzymanie i pielęgnację zieleni na obiektach Twierdzy Kraków należy traktować jako proces obejmujący korekty doboru gatunkowego nasadzeń zamiennych (kompensacyjnych) wynikające z adaptacji miast do zmian klimatycznych.
- Należy zwrócić szczególną uwagę na kwestię nowo wprowadzanych ahistorycznych zielonych dachów ekstensywnych, które z uwagi na skład gatunkowy mat wegetacyjnych mogą nadto odróżniać się w terenie.
- Przywracanie przekryć na stropodachach budowli kubaturowych w postaci zielonych dachów ekstensywnych powinno odbywać się z zastosowaniem mieszanek traw dostosowanych pod kątem nachylenia i ekspozycji. Należy przyjąć, że skład gatunkowy jest zmienny w czasie i obserwować pojawianie się gatunków inwazyjnych lub chronionych.

- **Dopełnienie maskowania roślinnego dzieł budownictwa obronnego z zastosowaniem farbomaskowania stanowi dobrą praktykę, jednak powinno ono towarzyszyć jedynie obiektom o największych walorach ekspozycyjnych w możliwe pełnie dozorowanym terenie oraz z zapewnieniem bezpieczeństwa i kontroli społecznej.**
- **Zieleń w połączeniu z maskowaniem sztucznym może stać się atrakcją społeczną, pobudzać wyobraźnię odbiorców oraz dodawać przestrzeni tajemniczości i malowniczości**

2.5. Problemy dotyczące elementów wyposażenia bojowego i technicznego obronnych.

Wyposażenie bojowe i techniczne obiektów fortecznych jest jednym z najgorzej zachowanych i tym samym najcenniejszych ich elementów. Związane było najściślej z postępem technicznym, dokumentując jego osiągnięcia; było równocześnie najbardziej podatne na zniszczenia, dewastację, rabunek. Jest elementem trudnym do identyfikacji w przypadku demontażu, w oparciu o pozostawione ślady. Sytuacja ta zmienia się dzięki coraz powszechniejszej dostępności materiałów archiwalnych, wzorników i katalogów. Rodzaj wyposażenia bojowego, technicznego a także bytowego załóg zmieniał się radykalnie w ramach poszczególnych modernizacji. Wszystkie forty, będące w zarządzie Gminy Miejskiej Kraków są pozbawione absolutnej większości elementów wyposażenia bojowego i bytowego, i znacznej części wyposażenia konstrukcyjnego. Zachowane tarcze pancerne w kaponierach Fortu 52 "Borek", płytowe kopuły obserwacyjne na fortach "Borek" i "Rajsko", fragmenty przedpancerzy i podstaw wież pancernych oraz pancernych wzmocnień stropów na fortach pancernych "Jugowice" czy "Mistrzejowice", pancerne wrota na Forcie 49 1/2a "Mogiła" traktować należy jako absolutne unikaty. Najcenniejszymi elementami wyposażenia w fortach pozostających w rękach Gminy Miejskiej Kraków są wieże-lawety pancerne dla armat PM-94 na fortach 52 1/2 S "Sidzina" (zachowane nawet z platformami dla kanonierów) i 53a "Winnica", tamże po jednej pancernej wieży obserwacyjnej, zaś w forcie "Winnica" ponadto dwa pionowe pancerze dla 8 cm dział do strzelnic minimalnych w tradytorze.

Na szczególną uwagę i wyraźny postęp - ideowy, metodyczny i techniczny w dziele rewaloryzacji elementów wyposażenia zasługują w szczególności dwa obiekty: Fort 52 1/2 S "Sidzina" i 52 "Borek". Fort "Sidzina" adaptowany w oparciu o środki europejskie i środki NFRZK dla potrzeb Fundacji Pełnej Życia na cele terapeutyczne, kulturalne i artystyczne jest jednym z najlepiej zaadaptowanych fortów w Polsce, zwłaszcza w trudnej kategorii fortów pancernych. Wzorowo przeprowadzona została konserwacja dwóch zachowanych wież-lawet pancernych P.M-94. Lewostronna została zachowana i zabezpieczona w formie rezerwatowej, z utrwalonymi relikami malowań, śladami eksploatacji i resztkami wyposażenia ruchomego. Sąsiednia wieża doprowadzana jest do stanu rekonstrukcyjnego, z odtworzonym malowaniem na rok 1914 i stopniowo rekonstruowanymi mechanizmami, które eksponowane będą jedynie w formie statycznej. Przy niepełnej formie wieży zachowanej rezerwatowo ustawiony jest jednak wielkoskalowy model dotykowy, ukazujący urządzenie w gotowości bojowej.

Ekspozycja na Forcie "Sidzina" - nie będąca w istocie muzeum, lecz ekspercko opracowanym uzupełnieniem edukacyjnym w postaci plansz i modeli a także znakomicie zaprojektowanej autoekspozycji pomieszczeń i urządzeń jest godna uznania i rozpowszechnienia w skali kraju.

Na uznanie zasługuje też znacznie większa, rozproszona ekspozycja, która niejako "nasyca" kubatury i przestrzenie zewnętrzne dużego fortu artyleryjskiego 52 "Borek". Została ona właściwie strefowana w stosunku do części przeznaczonej wyłącznie na funkcje domu kultury i Biblioteki Polskiej Piosenki. Na szczególną uwagę zasługują izby o charakterze muzealnym - w tym sala żołnierska z rekonstrukcjami prycz i wyposażenia a także stropu zestawionego z oryginalnych płyt wysokofałdowych, zrekonstruowanego w pełni okna i z ekspozycją studialną elementów wyposażenia odnalezionych i ocalonych w dzięki badaniom archeologicznym i w procesie inwestycyjnym. Ekspozycja na Forcie 52 jest rozwijana, zrekonstruowano m.in. stanowisko strzeleckie na wale piechoty ("Deckung"), udostępniono płytową kopułę obserwacyjną, w bardzo dobry sposób zakonserwowano płyty pancerne w kaponierach, trwają prace rekonstrukcyjne elementów uzbrojenia. Przy zastrzeżeniu unikania "disneylendyzacji" i nadmiernego dydaktyzmu - objaśnienie rzeczywistej funkcji obiektów obronnych w realiach zapomnianej już technologii militarnej XIX wieku jest bardzo ważnym i cennym kierunkiem wzbogacania oferty kulturowej dawnych budowli obronnych Krakowa. Najprawdopodobniej najcenniejsze w Europie Środkowej, zachowane elementy pancerne - 4 wieże wysuwalno-obrotowe M-2 "Senkpanzer", wraz z częściowo ocalałą mechaniką znajdują się na Forcie 44 "Tonie", były w roku 2018 pod opieką dzierżawcy obiektu Fundacji "Janus". Tamże zachowane są 2 wieże obserwacyjne oraz pancerna kopuła obserwacyjno-bojowa. Obecnie w obliczu wypowiedzenia dzierżawy Fundacji "Janus" na Gminie Kraków spoczywa odpowiedzialność zrewidowania i uszczegółowienia koncepcji zachowania Fortu 44 "Tonie" jako przekształconego swoistego rezerwatu techniki militarnej XIX i XX wieku. Podkreślić należy, iż przekształcenia, także te niekorzystne dla obiektu, wynikające z jego adaptacji na potrzeby Wojska Polskiego w okresie tzw. "Zimnej Wojny", niejako organiczna ahomogeniczność obiektu, wielokrotnie przerabianego i modernizowanego, stanowi o jego wartość jako swoistego zapisu burzliwego, XX wieku. Obiekt ten wymaga poważnej dyskusji nad jego przyszłością, gdyż jego wielkość wskazywałaby na pożytek oddania go w ręce majątnego i aktywnego potencjalnego dzierżawcy; spodziewać się tu jednak mocno ingerencyjnego, aplikacyjnego programu adaptacyjnego.

Ubolewać należy nad pozostawieniem po za możliwością dostępu turystycznego i badawczego najlepiej zachowanego fortu pancernego w Europie i jednego z największych zachowanych w całości, wraz z wyposażeniem, XIX-wiecznego fortu pancernego na świecie - 47a "Węgrzce", adaptowanego dla celów komercyjnych, generalnie prawidłowo, lecz bez wyeksponowania i dostępności unikatowego zestawu pancerzy, wind amunicyjnych, okiennic i innych elementów wyposażenia. Obiekt ten znajduje się jednak na terenie sąsiedniej Gminy Zielonki, prowadzącej diametralnie inną politykę w stosunku do zabytków twierdzy niż Gmina Kraków. W powiecie krakowskim nie istnieje niestety związek międzygminny, podobny do

Związku Gmin Fortecznych Twierdzy Przemysł, nie ma niestety koordynacji pomiędzy 4 gminami fortecznymi Twierdzy Kraków.

Uwagi wymagają także drobniejsze elementy konstrukcji i wyposażenia - elementy stropów, okiennice, kraty, stolarka, elementy wyposażenia latryn i kuchni.

W oparciu o istniejące publikacje ("Atlas Twierdzy Kraków") oraz dostępne materiały archiwalne należy rozpocząć inwentaryzację konserwatorską wspomnianego wyposażenia. Kolejnym etapem powinny być pierwotne lub uzupełniające specjalistyczne programy konserwatorskie.

W programach funkcjonalno-użytkowych poszczególnych obiektów należy uwzględnić prezentację a także częściowe uzupełnienia elementów wyposażenia w celach naukowych i dydaktycznych w skali całych obiektów, a także przewidzieć przestrzenie autoprezentacji obiektów, ukazujące w możliwie najwierniejszy sposób kompletne fragmenty fortów.

Ten właśnie czynnik przesądza o ogromnej i ciągle niedocenionej wartości Twierdzy Kraków jako przestrzennego zabytku techniki o znaczeniu europejskim a nawet światowym.

Oprócz naukowej prezentacji niezwykłego dorobku technicznego Europy Środkowej, istotne staje się wpisanie i wykorzystanie tendencji, stojących u źródeł procesów gentryfikacyjnych, a nawet tak pozornie odległych od naukowej strony zagadnienia prądów estetycznych jak steam-punk czy diesel-punk.

Jest to najistotniejszą osnową coraz modniejszej turystyki kulturowej - industrialno-militarnej, czy szerzej, poszukiwanie paleotechnicznych osobliwości. Rozszerza to, w znakomity sposób, spektrum potencjalnych turystów odwiedzających Twierdzę Kraków.

Problemy dotyczące elementów wyposażenia bojowego i technicznego - uwagi po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r. dotyczące wyposażenia.

- **W zasobach Gminy Miejskiej Kraków pozostają w większości obiekty silnie zdekompletowane pod względem wyposażenia bojowego, technicznego, konstrukcyjnego i bytowego.**
- **Równocześnie znajdują się na nich najcenniejsze w skali kraju i jedne z najcenniejszych w skali Europy elementy wyposażenia bojowego.**
- **Na wszystkich obiektach Twierdzy Kraków znajduje się rozproszony zasób niezwykle cennych elementów technicznych, stanowiących o wartości i integralności zespołu.**
- **Zespół ten wymaga inwentaryzacji zbiorczej, waloryzacji i pełnego uwzględnienia w projektach adaptacyjnych i programach konserwatorskich.**

- **W oparciu o rozpoznany zasób i materiały archiwalne należy tworzyć bank informacji o lokalizacji, wartościach, stanie, zagrożeniach i wymaganiach konserwatorskich elementów wyposażenia.**
- **Na rewaloryzowanych obiektach zachowane i częściowo uzupełniane elementy wyposażenia powinny być eksponowane i scalane w postaci szlaków zwiedzania.**
- **Wypromowanie Twierdzy Kraków jako wielkiego, przestrzennego zabytku techniki, jedyne w tej skali w kraju, ze szczególnym uwzględnieniem jej wyposażenia technicznego stanowi jeden z podstawowych warunków jej sukcesu jako ośrodka turystyki kulturowej.**
- **Należy dążyć do selektywnego odtwarzania elementów wyposażenia bojowego i technicznego w ramach wybranych obiektów w drodze wprowadzania makiet i replik tych elementów odpornych na wandalizm z jednoczesnym zabezpieczeniem i konserwacją oryginalnego wyposażenia.**

2.6. Problemy dotyczące promocji dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa.

Działania identyfikacji kulturowej i promocji Twierdzy Kraków dla potrzeb turystyki kulturowej, przedstawione przez Pracownice Wydziału d/s Turystyki oraz zaobserwowane w czasie podróży studialnej oraz w mediach ukazują wielki postęp w stosunku do stanu sprzed 4 lat. Publikacje na temat dziedzictwa inżynierskiego Krakowa - dotąd domena ekspertów i naukowców, oddziałująca na dość wąski, specjalistyczny krąg odbiorców została wzbogacona o zintegrowaną i profesjonalną akcję Gminy Kraków. Działanie to poprzedziły ważne i racjonalne projekty - przygotowanie i wdrożenie Systemu Identyfikacji Wizualnej dla Twierdzy Kraków (przez Wydział d/s Turystyki) oraz zintegrowany projekt wyposażenia turystycznego dla całego zespołu fortecznego - pod celną nazwą: "Mała architektura dla wielkiej twierdzy" (przez Zarząd Budynków Komunalnych). Projekty te dają unikatową szansę dla zunifikowanej identyfikacji i orientacji w zespole twierdzy. Temu celowi służy też wydanie popularnego, lecz wartościowego intelektualnie przewodnika po twierdzy. Na wielkie uznanie zasługuje integracyjna rola Miasta Krakowa, grupującego absolutną większość podmiotów zarządzających obronnymi i niefortyfikacyjnymi obiektami i zespołami fortecznymi Krakowa. Zorganizowany system zwiedzania wraz z systemem punktacji i nagrodami, zainicjowany podczas pierwszych "Dni Twierdzy Kraków" jest dobrym prognostykiem, wymagającym jak najszybszego i najszerszego rozwijania.

Problemy dotyczące promocji dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa, zidentyfikowane po wizycie studialnej mającej miejsce w Krakowie w dniach 20 – 21 października 2022 r.

- **Wielki, przeglądowy, w wielu aspektach unikatowy zasób dziedzictwa fortyfikacyjnego Krakowa i jego okolic wciąż wymaga racjonalnego upowszechniania i promocji. Dotychczasowy kierunek, rozwinięty w znaczący i prawidłowy sposób w okresie referencyjnym pomiędzy wizytami Komisji ICOMOS posiada trwałe i bardzo dobre podstawy w postaci szerokiego stanu i zasobu badań, systemu identyfikacji wizualnej i projektów małej architektury turystycznej, jest jednak jeszcze w fazie początkowej. Wymaga intensyfikacji i szerszego upowszechnienia - JUŻ DOKONANYCH DZIAŁAŃ!**
- **Konieczne jest szersze zaangażowanie w promocję Twierdzy Kraków mediów elektronicznych, pełne niezwykle zróżnicowanych, częściowych a niekiedy skrajnie stronniczych opinii dewaluujących wysiłki Gminy Kraków.**
- **Konieczne jest perspektywiczne sięgnięcie do sztuki filmowej jako najbardziej atrakcyjnego i sugestywnego z mediów dla ukazania fascynującego krajobrazu Twierdzy Kraków w jedności z innymi fortyfikacjami Krakowa i jego okolic - rozumianego dosłownie i przenośnie - w odniesieniu do kultury, wiedzy i emocji.**
- **Na uznanie i szerszą promocję zasługuje zintegrowany system zarządzania dobrem rozproszonym, jakim jest sieć dzieł Twierdzy Kraków, w szczególności zaś porozumienie, swoisty alians różnych podmiotów, zarządzających obiektami twierdzy. Pozwoliło to już na samym początku uniknąć zjawiska kanibalizmu produktu turystycznego i tworzenia podwalin pod przyszłe obszary turystyczne Twierdzy Kraków - np. południowo-zachodniego sektora twierdzy.**
- **Zastosowanie nowych form, znaczeń i symboli pozwoliło na pozytywną reinterpretację, akceptację i wprowadzenie pozornie dotąd obcego a nawet wrogiego zespołu fortecznego do wspaniałego i zróżnicowanego horyzontu kulturowego Krakowa jako WARTOŚĆ. Twierdza Kraków jest obecnie nie tyle "austriacka" - co polska, krakowska, obywatelska. Jest to niezwykle pozytywny wynik działań naukowych, medialnych, promocyjnych - osnutych na twardej strukturze inwestycji i popartych autorytetem, aktywną i kreatywną rolą urzędów i środowisk konserwatorskich Krakowa**
- **Swoista mentalna "demilitaryzacja" i inkulturacja Twierdzy Kraków, kontynuowana teraz instytucjonalnie przez Wydział d/s Turystyki, rozpoczęta jednak znacznie wcześniej, jest bez wątpienia największym sukcesem Gminy Kraków i wysokiej klasy**

specjalistów, zarówno Pracowników poszczególnych zarządów i wydziałów miejskich, jak i ze środowisk akademickich, artystycznych i turystycznych.

3. PODSUMOWANIE - WNIOSKI KOŃCOWE

Przeprowadzone wstępne analizy i przytoczone przykłady umożliwiają, na obecnym etapie oceny, sformułowanie uwag i wniosków podsumowujących ogólnie problematykę rewitalizacji i rewaloryzacji niezwykle bogatego zasobu XIX/XX wiecznych fortyfikacji Twierdzy Kraków.

- **Miasto Kraków wraz z otaczającymi gminami stanowi największy i najbogatszy w Polsce, przeglądowy zasób historycznej architektury obronnej, od czasów Średniowiecza po wiek XX, o wyjątkowej i uniwersalnej wartości.**
- **Największym terytorialnie jest zespół nowożytnej pierścieniowej, fortowej Twierdzy Kraków, liczący dziś ok. 150 obiektów fortyfikacyjnych i niefortyfikacyjnych. Jest to największa twierdza pierścieniowa Europy Środkowej i Środkowowschodniej.**
- **Twierdza jest dziś wielkim przestrzennym zabytkiem inżynierii, będącym zapisem osiągnięć technicznych epoki II Rewolucji Przemysłowej oraz miejscem przełomowych wydarzeń wojennych z okresu I wojny światowej m.in. o ważnym wpływie na odzyskanie i utrzymanie Niepodległości w latach 1918-1920 - jako zasób materiałowy, techniczny oraz środowisko kształtujące kadry odradzającego się Wojska Polskiego.**
- **Tereny i obiekty Twierdzy Kraków stanowią szansę stanie się rodzajem krajobrazowo-przestrzennego i turystycznego "banku wartości", dla Gminy Miejskiej Kraków i otaczających ją Gmin.**
- **Działania Gminy Miejskiej Kraków na rzecz wykorzystania wartości wielkiego zespołu zabytkowego dawnej Twierdzy należy uznać za właściwe, wynikające wprost z pierwszej w kraju uchwały o zintegrowanej ochronie zabytków dawnej twierdzy pierścieniowej - uchwały Nr CXIX/1294/06 Rady Miasta Krakowa z dnia 25 października 2006 r. o nazwie: „Ramowy program ochrony i rewitalizacji zespołu historyczno – krajobrazowego Twierdzy Kraków”.**
- **Pozytywnie należy ocenić dalekowzroczną politykę Gminy Miejskiej Kraków związaną z rezygnacją z krótkotrwałych profitów wynikających ze sprzedaży budowli obronnych najczęściej na rzecz deweloperów i realizowanie polityki poszukiwania właściwych najwłaściwszych najemców oraz pozyskiwania użytkowników, których działalność będzie pożyteczna dla mieszkańców Krakowa i odwiedzających miasto turystów. Na szczególne podkreślenie zasługuje tu przejęcie przez Gminę Kraków roli zarządcy, inwestora i mecenasa w stosunku do jednego z najcenniejszych w kraju,**

ikonicznych zabytków fortyfikacji - Fortu 31 "Św. Benedykt" na krakowskich, podgórskich Krzemionkach.

- Właściwe jest działanie Zarządu Budynków Komunalnych Krakowa związane z zagospodarowywaniem zabytkowych fortyfikacji, z prowadzeniem rewaloryzacji, konserwacji i remontu opuszczonych fortyfikacji w celu przygotowania ich dla potrzeb przyszłych użytkowników prowadzących działalność społeczno-kulturalną skierowaną do mieszkańców i turystów.
- Działanie takie jak aktywna rewaloryzacja wybranych obiektów o zróżnicowanej strukturze i problematyce konserwatorskiej oraz tworzenie własnego zasobu doświadczeń i dobrych praktyk - mogą i powinny przyczynić się do łatwiejszego pozyskiwania dzierżawców i użytkowników dla innych obiektów.
- Za właściwe należy przyjąć podejście krajobrazowe, ekspozycję obiektów oraz działania związane z kształtowaniem dostępnej publicznie i pożądanej społecznie zieleni w otoczeniu fortyfikacji.
- Gmina Miejska Kraków zainicjowała i prowadzi proces zintegrowanego zarządzania obiektami pozostającymi w jej zasobach oraz jest drogą dobrego przykładu, oddziałującego na inne podmioty dysponujące obiektami dawnej twierdzy.
- Dużym atutem wspierającym skuteczności działania w tej dziedzinie jest dobra promocja oraz informacja o kierunkach i postępie prac prowadzona aktywnie przez Wydział Ds. Turystyki Urzędu Miasta Krakowa, której przykładem jest I edycja Dni Twierdzy Kraków realizowana w dniach od 10 do 18 września 2022 w ramach tegorocznej odsłony Europejskich Dni Dziedzictwa pt. „Połączeni dziedzictwem”.
- Rewaloryzację i adaptację obiektów fortyfikacyjnych traktować należy jako proces, z uwzględnieniem rzeczywistej chłonności adaptacyjnej specyficznych, wielostrukturalnych obiektów i możliwości przyjmowania nowych funkcji w zależności od typu, wielkości, układu, uwarunkowań historycznych, przestrzennych, tempa poprawy stanu technicznego oraz gospodarowania zielenią. Znaczna część tych postulatów jest spełniana przez Gminę Kraków, jako inwestora rewaloryzacji, lecz wymagają one konsekwentnej kontynuacji i upowszechniania.
- Wskazane jest kontynuowanie starania - wraz z Władzami Gmin Fortecznych Twierdzy Przemyśl (projekt "Dwie Twierdze") i zadeklarowanymi już potencjalnymi partnerami takich działań z Czech, Słowacji Chorwacji, Włoch, Węgier - o transgraniczny wpis wybranych zespołów fortyfikacyjnych dawnej monarchii habsburskiej na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.
- W świetle przeprowadzonego rozpoznania podczas wizyty studialnej w pełni uprawnione jest stwierdzenie, że uwzględniając wielkie osiągnięcia Twierdzy

Przemysł (zaś w kategorii starszych fortec -Twierdzy Srebrna Góra i Twierdzy Zamość), obecnie to Kraków posiada najbardziej kompleksowo zorganizowaną systemową ochronę i rewaloryzację historycznych fortyfikacji wielkiej twierdzy fortowej w Polsce.

Opracowali:

mgr inż. Lidia Klupsz,

mgr Lech Narębski,

dr inż. Łukasz Pardela,

dr inż. arch. Jan Janczykowski,

dr hab. inż. arch. Jadwiga Środulska-Wielgus,

dr inż. arch. Krzysztof Wielgus

(redakcja raportu: Lech Narębski, Krzysztof Wielgus)